‘De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief’

Lotte Jensen

bron
Lotte Jensen, ‘De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief.’ In: *Nederlandse Letterkunde* 6 (2001), p. 219-239.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/jens006nede01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

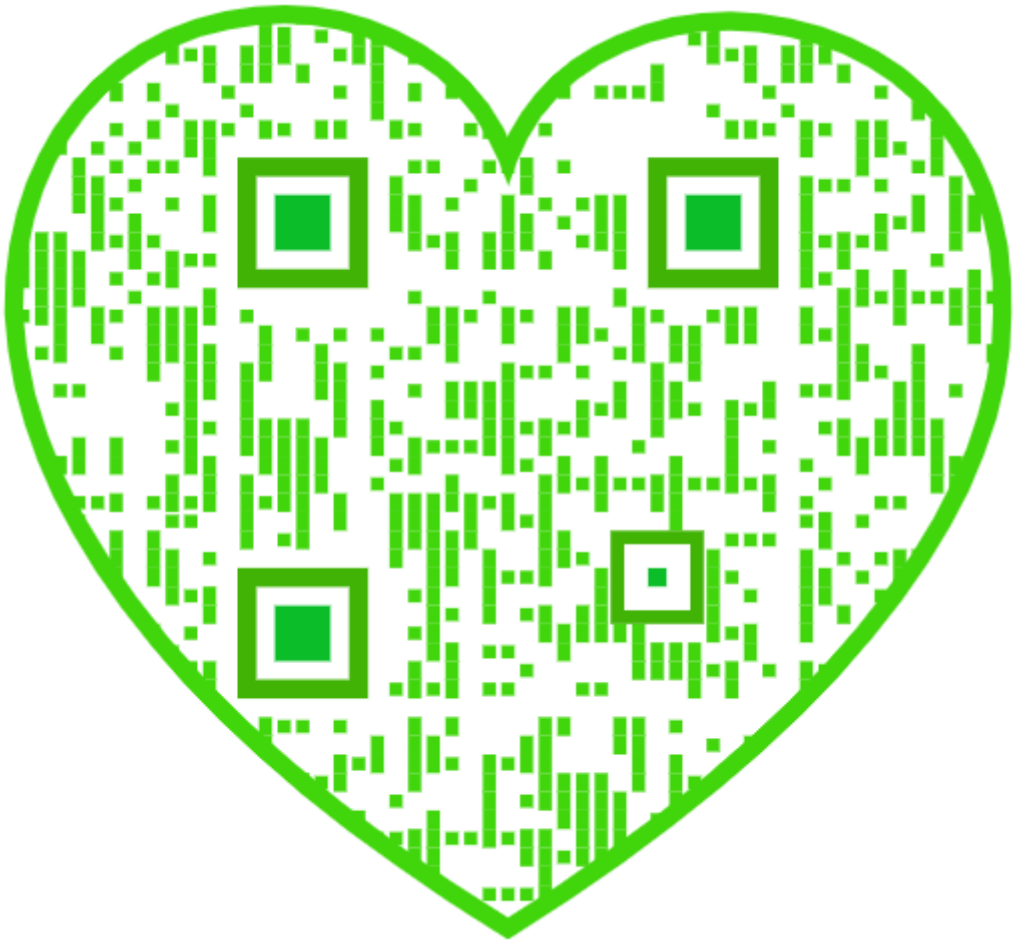

De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief

Lotte Jensen

Het bestaan van vrouwencircuits, hetzij als doelgroep hetzij als producenten van literatuur, is geen nieuw fenomeen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw bestonden al internationale en nationale literaire vrouwennetwerken, zoals blijkt uit *Met en zonder lauwerkrans* (1997).[2] Dit waren overigens netwerken die veelal niet exclusief uit vrouwen bestonden, maar waarin onderlinge contacten tussen vrouwen wel een belangrijke rol speelden. De achttiende, en in toenemende mate ook de negentiende eeuw, laten eveneens zulke netwerken zien, waarbij soms zelfs sprake lijkt zijn van een onverenigbaarheid van mannen- en vrouwencircuits (Van Dijk 1996: 247). Het ontstaan van aparte vrouwencircuits lijkt enerzijds in de hand te zijn gewerkt door de contemporaine, vaak negatieve denkbeelden over het vrouwelijke schrijfverschap en de behandeling van vrouwelijke auteurs in de literaire kritiek als een aparte categorie (Showalter 1977: 73-97). Anderzijds zochten schrijfsters soms zelf bewust het contact met seksegenoten, bijvoorbeeld omdat ze elkaar tot inspirerende voorbeelden dienden.

Een belangrijke, tot nog toe nauwelijks benutte bron voor het opsporen van netwerken tussen schrijfsters, zowel van nationale als internationale aard, vormt de periodieke pers voor en door vrouwen. Suzan van Dijk heeft in haar artikel 'Vrouwen en hun Republiek der Letteren' (1996) een aanzet gegeven voor de bestudering van de Nederlandse vrouwenpers vanuit een internationaal perspectief. Haar verkenning bleef echter noodzakelijkerwijs beperkt tot de achttiende eeuw en spitste zich toe op de contacten tussen Frankrijk en Nederland. In dit artikel wil ik het door haar uitgezette spoor verder volgen en ingaan op de negentiende-eeuwse Nederlandse vrouwenpers tot circa 1880. Ik beperk me daarbij om pragmatische redenen tot de vrouwen *tijdschriften*. De talrijke speciaal voor vrouwen bestemde *almanakken*, die vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw verschenen, zouden in de toekomst echter nog eens in het onderzoek betrokken moeten worden. In dit type onderzoek is het nodig om een onderscheid te maken tussen een strikte en een meer rekkelijke invulling van de term 'netwerk'. Doorgaans is het netwerkonderzoek er op gericht om concrete betrekkingen tussen mensen in kaart te brengen, die veelal tot stand zijn gekomen via briefwisselingen of persoonlijke ontmoetingen. Men zou hierbij kunnen spreken van 'reële' netwerken. Margaret McFadden hanteert in *Golden Cables of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism* (1999) een bredere invulling van het begrip 'netwerk'. In deze rijk gedocumenteerde studie betoogt zij dat internationale vrouwennetwerken aan

het begin en midden van de negentiende eeuw van cruciaal belang waren voor de ontwikkeling van meer formele vrouwenorganisaties aan het einde van de eeuw. Ze wijst erop dat contacten niet alleen via briefwisselingen en ontmoetingen verliepen, maar dat onderlinge beïnvloeding ook tot stand langs een omweg, namelijk via de internationale verspreiding van publicaties. Ze noemt Harriet Beecher Stowe (1811-1896) en George Sand (1804-1876) als voorbeelden van invloedrijke schrijfsters wier werken als het ware een internationale 'virtuele gemeenschap' van gelijkgestemde auteurs, vertalers en lezers in het leven riepen. McFadden laat zien dat deze 'virtuele' netwerken, waaruit soms daadwerkelijke contacten voortvloeiden, eveneens van cruciaal belang waren voor het ontstaan van de negentiende-eeuwse vrouwenbewegingen.

In navolging van McFadden zal ik een rekkelijke invulling van de term 'netwerk' hanteren, en nagaan welke rol Nederlandse vrouwentijdschriften in de vorming van nationale en vooral internationale literaire vrouwennetwerken hebben gespeeld. Ik zal dus niet alleen naar de feitelijke contacten die via de tijdschriften tot stand kwamen, maar ook naar het 'virtuele' netwerk rondom de journalisten(s): aan welke auteurs refereerden ze? bij wie zochten ze aansluiting? Bij wijze van inleiding ga ik eerst in op de achttiende eeuw en geef ik een globale schets van het internationale klimaat waarbinnen de vroege Nederlandse vrouwenpers tot stand kwam. Vervolgens richt ik de blik op enkele negentiende-eeuwse Nederlandse vrouwentijdschriften, waarbij de vraag naar hun rol in de vorming van nationale en internationale vrouwencircuits centraal staat. Om deze bladen adequaat te typeren is het steeds nodig om ze binnen het internationale marktaanbod van vrouwentijdschriften te situeren. Zo kan namelijk het voortdurende spanningsveld tussen het Europese marktaanbod en de Nederlandse eigenheid van bepaalde tijdschriften zichtbaar worden gemaakt. Het zal blijken dat de redacteurs/redactrices van de vroegste tijdschriften zich in reactie op de overheersende invloed van buitenlandse vrouwenbladen expliciet verzetten tegen bepaalde vormen van internationale beïnvloeding. Later wordt juist nadrukkelijk aansluiting bij de internationale vrouwenpers gezocht.

Lectuur van buitenlandse vrouwentijdschriften in Nederland

Uit eerder onderzoek is gebleken dat er in de achttiende-eeuwse Republiek nauwelijks sprake was van een oorspronkelijk Nederlandstalige vrouwenpers (Van Dijk en Helmers 1991: 80). Wel werden hier te lande enkele Franstalige vrouwentijdschriften uitgegeven, zoals de *Amusements du beau-sexe* (1740-1741), de *Amusements des dames* (1740-1741), de *Amusements de la Toilette* (1755-1756) en de *Bibliothèque des Dames* (1764). Het eerstgenoemde tijdschrift, *Amusements du beau-sexe*, kende twee binnenlandse herdrukken, hetgeen op enige populariteit wijst. Een zeker succes kende ook de *Amusements des dames*: aan de bestaande zes afleveringen werden in

1744 en in 1763 nog twee nieuwe toegevoegd.[3] Deze tijdschriften waren wellicht vooral voor de Franse afzetmarkt bestemd, maar vermoedelijk kwamen Franstalige vrouwenbladen ook in handen Nederlandse lezeressen; de Nederlandse Republiek kende althans een lezerspubliek dat beide talen beheerste (De Vet 1988: 249-250) en in de *Nederlandsche Letter-courant* (1759-1763) werd enkele malen geadverteerd voor Franse vrouwentijdschriften.[4]

In de jaren 1780-1800 laat de Nederlandstalige vrouwenpers een opleving zien: Betje Wolff (1738-1804) en Margareta Geertruid van der Werken (1734-ca.1800) maakten vertalingen van Duitse vrouwentijdschriften en er verschenen diverse kortlopende bladen, zoals *De Dames-post* (1785), *Geschenk voor de juffrouwen* (1792-1793), *Recensent voor vrouwen* (1795) en *Weekblad voor vrouwen* (1795) (Van Dijk 1996: 248-250; Jensen 1998: 25). Maar in de jaren 1800-1820 was er een terugval. In deze periode werd er slechts één Nederlandstalig tijdschrift voor vrouwen uitgegeven, namelijk *Elegantia* (1807-1814). Wel waren er opnieuw diverse buitenlandstalige vrouwentijdschriften in Nederland verkrijgbaar, waarbij de Franse modepers het prominentst aanwezig was. Het toonaangevende *Journal des Dames et des Modes* (1797-1839) was bijvoorbeeld alom in Europa te koop, en dus ook in Nederland, zoals blijkt uit de klantenboeken van de Middelburgse boekhandelaars Van Benthem & Juttingh.[5] Daarnaast werden ook enkele Engelstalige vrouwenbladen verspreid, blijkens de collectie van de leesbibliotheek van de gebroeders Diederichs te Amsterdam (opgericht in 1817). Bezoekers van deze bibliotheek konden kiezen uit een aanbod van meer dan honderd tijdschriften, waarvan er zes speciaal voor vrouwen bedoeld waren. De meest toonaangevende buitenlandse vrouwenbladen waren er vertegenwoordigd, namelijk het *Journal des Dames et des Modes, Le Petit Courrier des Dames* (1822-1865), *La Belle Assemblée* (1806-1868), *Lady's Magazine* (1770-1837) en *British Lady's Magazine* (?-?). Daarnaast kon ook het Nederlandse *Penélopé, of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd* (1821-1835) worden geleend.[6] De opname van dergelijke bladen in een leesbibliotheek zal de verspreiding ervan aanzienlijk bevorderd hebben. Het was immers veel goedkoper om een abonnement via een leeninstelling te nemen dan een regulier abonnement op het tijdschrift zelf.

De verspreiding en lectuur van buitenlandse vrouwenbladen zette zich voort in de decennia na 1820. Dat kan worden opgemaakt uit de archieven van verschillende uitgevers. Een belangrijke negentiende-eeuwse distributeur van Franstalige modetijdschriften in Nederland was de uitgever/lithograaf F. Desterbecq. Deze had zowel te Brussel als te Amsterdam een vestiging. Via zijn administratie werden verschillende Franse periodieken aan Nederlandse boekhandelaars geleverd, zoals *Le Petit Courrier des Dames, Journal des Demoiselles* (1833-1922), *La Toilette Parisienne* (?-?) en *Le Trésor des Demoiselles* (1847-1854).[7] Ook de Haagse uitgeversfirma van de gebroeders Belinfante spande zich in voor de landelijke verspreiding van een Franstalig vrouwentijdschrift, namelijk *Le Journal des Dames et des Demoiselles* (1852-1902). Aan de collegaboekhandelaars werden prospectussen rondgestuurd van dit tijdschrift, waarvan volgens de firma Belinfante hier te lande het aantal abonnees

jaarlijks groeide.[8] Enige inhoudelijke toelichting over het tijdschrift werd overbodig geacht: 'Dit tijdschrift is te zeer bekend, dan dat wij er veel over behoeven uit te weiden', aldus de firma Belinfante.[9] Hoewel ook de Nederlandstalige vrouwenpers deze jaren groeide, bleven de buitenlandse vrouwenbladen gewild en ze vormden dan ook een geduchte concurrent voor de binnenlandse pers. Vandaar dat *Flora. Tijdschrift voor jonge dames* nog in 1848 als volgt reclame maakte:

> Wat Duitschland zijner jonge Dames aanbiedt, wat Frankrijk haar niet onthoudt, waarom zou Nederland dat ook niet geven kunnen? En hebt ge, tot heden toe, met genoegen gelezen wat U in Zeitung of Journal gegeven werd, wij hopen en rekenen een weinig, en waarom zouden wij 't niet doen, op uwe nationaliteit, die U aan een Tijdschrift voor Jonge Dames de voorkeur zal doen geven, boven uw Journal des Démoiselles.[10]

Verzet tegen buitenlandse beïnvloeding 1821-1835

Binnen dit internationaal-geöriënteerde veld trekken twee Nederlandstalige vrouwentijdschriften uit de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw de aandacht, omdat die zich expliciet afzetten tegen bepaalde invloeden van buitenaf: *Penélopé, of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht gewijd* (1821-1835) en *Euphrosyne. Tijdschrift voor de Hollandsche kleeding* (1832). Het eerstgenoemde tijdschrift staat, vanwege de lange levensduur, bekend als het eerste succesvolle Nederlandse vrouwentijdschrift. Het werd geredigeerd door de kostschoolhoudster en schrijfster Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853). Het was bestemd voor meisjes, jonge vrouwen en jeugdige moeders, een publieksgroep waarmee Van Meerten-Schilperoort door haar ervaring als moeder en door haar eigen onderwijspraktijk veel affiniteit had. Het tweede tijdschrift stond onder de redactie van een (vermoedelijk fictieve) vereniging van 'oud-Nederlandsche vrouwen en Jonkvrouwen, te Amsterdam' en richtte zich op alle 'vrouwelijke landgenoten'. Het was weliswaar een veel korter leven beschoren - er verschenen slechts twaalf afleveringen -, maar riep door zijn opvallende doelstelling minstens zoveel reacties op in de contemporaine pers: het beoogde een nationale mode voor vrouwen in te voeren.[11]

Het specifiek vaderlandse karakter van *Penélopé* kwam op een aantal manieren tot uiting. Ten eerste presenteerde het zich nadrukkelijk als het eerste *Nederlandstalige* vrouwentijdschrift. In een inleidende dialoog die voorafging aan de eerste aflevering, maakte een moeder haar dochter Louize duidelijk waarom het tijdschrift zo de moeite waard was:

> Vooreerst keur ik het zeer goed, dat dit werk in onze schoone moedertaal wordt geschreven. Er bestaan een aantal zulke werken, in het Fransch of Hoogduitsch; doch in het Nederduitsch is dit het eerste van dien aard, en ik wensch, dat het vooral daarom, bijval zal vinden bij de Hollandsche Dames [...]. (1 (1821), x)

Deze mededeling was strikt beschouwd onjuist, want er waren al diverse Nederlandstalige voorlopers geweest. Toch was deze voorstelling van zaken meer dan die van de gebruikelijke tijdschrifttopos 'Dit heeft in *Holland* nog geene plaats gehad' (Johannes 1995: 141). Na een betrekkelijk lange periode van stilte was er genoeg reden om te spreken van een nieuw fenomeen: de meest recente voorganger *Elegantia* was al enige jaren daarvoor ter ziele gegaan.

Ten tweede kwam het vaderlandse karakter van *Penélopé* tot uiting in de verkondigde moraal. In veel bijdragen werd de lezeressen een ideaalbeeld voorgespiegeld, waarbij de primaire taak van de vrouw in het huishouden en het gezin lag. Als verstandige echtgenote en vaderlandslievende opvoedster fungeerde de vrouw als de bewaarster van het volkskarakter en door deze rol met verve te vervullen diende zij het algemeen belang. Deze moraal paste in feite binnen de in Nederland gangbare visie op de vrouw aan het eind van de achttiende eeuw en sloot tevens aan bij ideeën die in Nutskringen circuleerden (Krol 1997: 95; Pouw 1986). Ten derde uitte het vaderlandse karakter zich in de wijze waarop er met de buitenlandse modetijdschriften werd omgesprongen: met tegenzin nam Van Meerten-Schilperoort vanaf de vierde jaargang een rubriek met modeberichten op. Zij putte deze uit vooraanstaande Franse modetijdschriften, waaronder het *Journal des femmes* (1832-1838) en het *Journal des dames et des modes*. De moderubriek was echter van kortstondige aard, want na de zesde jaargang verdween deze zonder opgaaf van redenen weer. Het is aannemelijk dat het in die jaren (1830-1832) oplevende nationalisme de achterliggende oorzaak was. Na de Belgische opstand werden initiatieven ontplooid om een nationale mode in te voeren, hetgeen onder andere tot uiting kwam in de oprichting van twee tijdschriften: het hiervoor genoemde vrouwentijdschrift *Euphrosyne. Tijdschrift voor de Hollandsche kleeding* en de mannelijke pendant daarvan, namelijk *Proteus. Tijdschrift voor de Hollandsche heerenkleeding* (1832). Het plan om een nationale klederdracht in te voeren kon op de warme steun van Van Meerten-Schilperoort rekenen. In *Penélopé* liet zij zich zeer kritisch uit over het navolgen van de Franse mode en zij spoorde haar lezeressen aan om *Euphrosyne* te lezen (6 (1831), 'Lektuur', 242-244; 328). Ook plaatste ze een lang gedicht van P.M. (Petronella Moens?) over 'De Nederlandsche kleeding'. De auteur verfoeide daarin de 'wufte dart'le Fransche mode' en moedigde de vaderlandse vrouwen aan om zich in de vaderlandse tooi te hullen (7 (1833), 'Lektuur', 73-77).

In haar vaderlandslievende moraal en op het terrein van de mode verzette Van Meerten-Schilperoort zich dus tegen invloeden van buitenaf, maar op letterkundig terrein lag dat anders. Ze situeerde haar tijdschrift in het openingsnummer expliciet in een internationale context, in het bijzonder in een specifiek vrouwelijke context:

> gij hebt een' Cats, een' Gellert, een' Campe, een' Fenelon, een' Martinet, een' Niemeijer, een' Glats, een' Ehrenberg, een' Ewald en nog zoo vele andere, die u menige vaderlijke les, en broe-

> derlijken raad mededeelden. Evenwel daarom zult gij toch die der zuster niet versmaden. Die dit gelooft, zou u ongelijk doen; en hiertegen zoude ook getuigen de graagte, met welke ook vele vrouwelijke schriften onder u ontvangen zijn. Hoe veel opgang maakten de werken van eene De Genlis, Post, Moens, Rudolphi, Mastenbroek, Pichler niet onder u [...]. (1 (1821), 'Lektuur', 6)

Naast een reeks van invloedrijke mannelijke pedagogen plaatste Van Meerten-Schilperoort een traditie van vrouwelijke auteurs, die zich, evenals de genoemde mannelijke auteurs, vooral op het terrein van de opvoedkundige literatuur verdienstelijk hadden gemaakt. De genoemde buitenlandse schrijfsters, te weten De Genlis, Rudolphi en Pichler, laten een Frans- en Duits geöriënteerde belangstelling zien. Het is niet verwonderlijk dat Stéphanie de Genlis (1746-1830) als eerste door Van Meerten-Schilperoort wordt genoemd. De pedagogisch-literaire werken van deze Franse gouvernante, wier bibliografie meer dan tachtig titels telt, waren in heel Europa bekend. Haar naam kon in een tijdschrift dat zich zo nadrukkelijk op de opvoeding van meisjes en jonge vrouwen richtte, dan ook moeilijk ontbreken. In Nederland had Betje Wolff voor diverse vertalingen gezorgd (Buijnsters 1984, 228-229; Van Dijk 1996: 244-246). Zeer nauw betrokken bij het onderwijs was ook Caroline Rudolphi (1754-1811), die vermoedelijk niet alleen als schrijfster een voorbeeldfunctie voor Van Meerten-Schilperoort vervulde. In Duitsland was zij een van de eerste vrouwen die een speciaal opvoedingsinstituut voor meisjes en jonge vrouwen oprichtte (Käthner en Kleinau 1996: 401-405), een initiatief dat navolging kreeg in de oprichting van een meisjeskostschool te Gouda door Van Meerten-Schilperoort. Rudolphi beschreef haar opvoedkundige denkbeelden in haar tweedelige hoofdwerk *Gemälde Weiblicher Erziehung* (1807). Van dit werk verscheen vrijwel direct een Nederlandse vertaling, onder de titel *Tafereelen van vrouwelijke opvoeding* (1807-1808), een werk dat Van Meerten-Schilperoort ongetwijfeld gekend heeft. Karoline Pichler (1769-1843) ten slotte was als enige van de drie genoemde buitenlandse vrouwen niet direct verbonden aan het onderwijs, maar haar werken waren al even bekend in Nederland. Van haar romans en verhalenbundels verschenen tal van vertalingen, waaronder *Leonore* (1804, anoniem), *Agathokles* (1815-1816, anoniem) en *Vrouwenwaarde* (1819, 3 dln., door S.v.G.).[12]

Van Meerten-Schilperoort plaatste zichzelf zo binnen een internationale traditie van schrijvende vrouwen. Maar uiteraard ontbraken ook de namen van enkele toonaangevende binnenlandse schrijfsters niet: Elisabeth Maria Post (1755-1812) was onder meer bekend door haar briefromans *Het land* (1788) en *Reinhart, of natuur en godsdienst*, (1791-92), terwijl Fenna Mastenbroek (1788-1826) en Petronella Moens (1762-1843) hun vermelding dankten aan hun reputatie als schrijfsters van zedelijke verhalen voor de jeugd. Met het oog op het bestaan van literaire vrouwencircuits is het interessant dat Van Meerten-Schilperoort niet alleen de aandacht vestigde op een internationale vrouwelijke schrijftraditie, maar dat ze met haar tijdschrift ook een duidelijke binnenlandse netwerkfunctie vervul-

de. Rondom het tijdschrift vormde zich een (deels reëel, deel virtueel) netwerk van schrijfsters.

Op de intekenlijst treffen we de namen aan van de schrijfsters Johanna Constantia Cleve (1800-1822), Froukje Herbig (1781-1857), Anna Maria Moens (1777-1832) en de al genoemde Fenna Mastenbroek. De laatstgenoemde ontving *Penélopé* voor haar 'gezelschap van jonge Jufvrouwen te Sneek'. Verder schreef Van Meerten-Schilperoort gerenommeerde schrijfsters aan met het verzoek bijdragen te leveren. Zo verzocht de hoofdredactrice de dichteres Antoinette Kleyn-Ockerse (1762-1828) enige verzen voor haar maandwerk te leveren. Kleyn-Ockerse reageerde positief: ze beloofde, wanneer zij 'een sprankje dichterlyk Vuur' voelde, iets in te sturen voor dit 'zoo hoog geschat en belangrijk werk'.[13] Het is niet bekend of Kleyn-Ockerse haar belofte inloste; in *Penélopé* zijn in ieder geval geen ondertekende bijdragen van haar hand te vinden. Ook de Friese schrijfsters Francijntje de Boer (1784-1852) en Fenna Mastenbroek, die goede vriendinnen van elkaar waren, correspondeerden met Van Meerten-Schilperoort over *Penélopé*. De dienstbode De Boer gaf te kennen dat ze het tijdschrift altijd las, maar dat ze haar gedichten 'te eenvoudig' voor het tijdschrift vond.[14] In *Penélopé* refereerde de redactrice aan haar briefcontact met Mastenbroek, 'welke nu eens meer, dan eens minder druk' was (4 (1826), 'Lektuur', 164).

De belangstelling van Van Meerten-Schilperoort ging niet alleen uit naar gerenommeerde schrijfsters maar ook naar beginnende auteurs. Zij spoorde jonge schrijfsters aan om kopij aan te leveren en vermeldde uitdrukkelijk dat alleen bijdragen van 'vrouwelijke hand' geplaatst werden (1 (1821), 'Lektuur', 245). Kopij van mannelijke lezers werd door de redactrice dan ook zonder pardon ter zijde gelegd: de inzending van een zekere heer 'K.F.V. uit A.' werd op grond van zijn sekse geweigerd (1 (1821), 'Lektuur', 245). *Penélopé* slaagde er inderdaad in als een springplank te fungeren voor jonge schrijfsters: zo nu en dan werden er poëtische stukken van (nu onbekende) jeugdige dichteressen geplaatst, onder vermelding van hun initialen. Van de abonnee en kostschoolhouderes G.J. Naas te Vlissingen werd een verdediging van 'De Nederlandsche vrouwen' opgenomen, waarin de loftrompet werd gestoken over verschillende Nederlandse schrijfsters (4 (1826), 'Lektuur', 276-280).[15]

In het internationale en nationale vrouwencircuit dat in *Penélopé* tot uiting komt, ontbreken echter ook een aantal namen. Opvallend afwezig in de hierboven geciteerde rij van internationale en nationale vrouwelijke opvoeders waren bijvoorbeeld Betje Wolff en Aagje Deken, die er met hun opvoedkundige brievenromans goed tussen hadden gepast. Mogelijk is dit toe te schrijven aan de geestelijk meer behoudende 'ligging' van Van Meerten-Schilperoort (Gelderblom 1997: 39). Daarnaast zou ook de naam van de Franse gouvernante en schrijfster Marie Le Prince de Beaumont in de opsomming niet hebben misstaan (1711-1780). Tot haar bekendste werken behoorden het *Magasin des enfants* (1756), het *Magasin des adolescentes* (1760) en het *Magasin des jeunes demoiselles* (1764). Deze geschriften werden

vrijwel onmiddellijk in allerlei Europese landen vertaald en ze fungeerden ruim een eeuw lang als standaardhandboeken voor gouvernantes (Janssens-Knorsch 1987: 6). Mogelijk speelt ook hier de conservatievere houding van Van Meerten-Schilperoort een rol. De bewerkingen die ook zij van deze werken publiceerde, waren sterk aangepast aan de geest van haar tijd: enigszins opruiende passages waren weggelaten en er lag meer nadruk op het godsdienstig onderricht dan in de originele Franse teksten (Janssens-Knorsch 1987: 9-14; Van Dijk 1996: 250).

Het aanwijzen van een nationale en internationale vrouwelijke schrijftraditie in *Penélopé* had een dubbele functie. Ten eerste plaatste Van Meerten-Schilperoort haar eigen werk in een breder kader van internationale en nationale vrouwelijke auteurs. Ten tweede gaf ze zo niet alleen een rechtvaardiging van het vrouwelijke schrijverschap in het algemeen, maar voor haar eigen redacteurschap in het bijzonder. Het was ruim twintig jaar geleden dat een Nederlandse journaliste in de openbaarheid was getreden met een eigen tijdschrift - namelijk Petronella Moens met *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799). Voor Nederlandse begrippen was Van Meerten-Schilperoorts positie dan ook uniek, maar die uniciteit behoefde wel enige toelichting:

> Daarenboven, het is wel goed, dat de man voor de vrouwen schrijft: hij kan haar uit den schat zijner geleerdheid en ervaring veel mededeelen, dat zij buiten hem zou moeten missen [...]; maar zoo regt indringen in den vrouwelijken geest, tot de roersels harer daden; zoo menige zaak juist uit dat oogpunt zien, uit het welk de vrouw het ziet, dat dunkt mij, moet de vrouw, ten minste zoo goed kunnen als de man. Vrouwen kunnen en mogen dan toch ook wel tot vrouwen spreken, en men zal mij dan ook deze zoo geheel vrouwelijke poging niet ten kwade duiden. (1 (1821), 'Lektuur', 6)

Met de laatste zinsnede dekte Van Meerten-Schilperoort zich in tegen eventuele kritische reacties van de zijde van mannelijke critici: door als vrouw voor andere vrouwen te schrijven, bleef ze binnen de normen van het fatsoen (vgl. Streng 1997: 25). Zo stelde ze het bestaan van haar tijdschrift veilig, en, aangezien het schrijven een welkome aanvulling op het gezinsbudget opleverde, ook haar inkomen.[16]

Euphrosyne zette zich evenals *Penélopé* sterk af tegen de Franse mode en beoogde, zoals gezegd, een nationale klederdracht voor vrouwen in te voeren. Maar ondanks deze nadruk op de nationale mode droeg *Euphrosyne* toch meer het karakter van een algemeen-cultureel tijdschrift dan van een modetijdschrift. Behalve een goed gevulde correspondentierubriek bevatte het namelijk ook een rubriek 'mengelwerk', waarin zowel oorspronkelijke als vertaalde proza- en poëziebijdragen werden geplaatst. De redactie spoorde de lezeressen aan om kopij daarvoor in te sturen (april 1832, 53). Afgaande op de correspondentierubriek kreeg deze oproep voldoende gehoor, want verschillende malen veroorloofde de redactie het zich om

ingezonden dichtstukken te weigeren (maart 1832, 38-39).

Net als *Penélopé* beoogde *Euphrosyne* als een platform voor Nederlandse schrijfsters te fungeren. In een anonieme bijdrage, ingezonden door 'eene vrouw', werd de lezeressen duidelijk gemaakt wie hen daarbij tot voorbeeld konden dienen (juli 1832, 74-88). Dat waren in elk geval niet Anna Maria van Schurman of Madame Dacier, want voor deze 'reuzinnen van geleerdheid' diende men terug te schrikken.[17] Ook Betje Wolff en Aagje Deken vielen - evenals bij Van Meerten-Schilperoort - uit de gratie: de twee schrijfsters waren toch net een tikje te zonderling; ze hadden 'iets terugstootends, door buitengewone manieren'. Nee, voor het juiste voorbeeld moest, merkwaardigerwijs, de blik op het achttiende-eeuwse Frankrijk gericht worden:

> Dat integendeel de beschaafdste vrouwen ook de beminnelijkste en behagelijkste kunnen zijn, zien wij aan eene Mad. Recamier, Hertogin d'Abrantès (Junot) S. Gay, Roland, Elie de Beaumont, Dufresnoy, Markiezin de Lambert, Madame de Renneville, Lafitte, d'Epinay, de Staël Holstein en honderd andere Fransche vrouwen, die aan het beschaafde gezellige leven zulk eene onwederstaanbare bekoorlijkheid gaven, en zulk eenen betooverenden invloed uitoefenden op den kring, welke zich om haar verzamelde (juli 1832, 77).

De Franse mode werd in *Euphrosyne* verfoeid, maar op het terrein van de literatuur fungeerde Frankrijk als een uitmuntend voorbeeld. Van de genoemde vrouwen kreeg de Markiezin de Lambert de meeste aandacht. Vooral haar *Avis d'une mère à son fils et à sa fille* (1728), dat als een 'meesterstuk' bekend stond, werd geprezen. Het was zelfs 'het beste misschien, hetwelk in de Fransche taal bestaat' en het kon 'niet genoeg aan alle moeders aanbevolen worden'. Er waren echter grenzen aan de navolging van de Franse schrijfsters, want zij hadden één verderfelijke eigenschap: 'de zucht om te schitteren'. En deze eigenschap was volkomen in strijd met 'het eenvoudige, zedige, en, over het geheel, meer godsdienstige karakter der Nederlandsche vrouw' (juli 1832, 78). In dat opzicht konden de lezeressen beter een voorbeeld nemen aan twee verre *Nederlandse* voorgangsters, namelijk de zeventiende-eeuwse Anna en Tesselschade Roemers Visscher. Het bewaren van het vaderlandse karakter stond in *Euphrosyne* uiteindelijk voorop.

Samengevat: *Penélopé* en *Euphrosyne* vertoonden een tweeslachtige houding ten aanzien van buitenlandse invloeden. Enerzijds werden beide tijdschriften gepresenteerd als ondernemingen met een specifiek Nederlands karakter die speciaal bestemd waren voor de Nederlandse vrouw. Met name de overheersende invloed van de Franse mode moest het daarbij ontgelden. Anderzijds werd de blik, waar het de letterkunde betrof, op de omringende landen gericht: het streven om een stimulerende functie voor binnenlandse schrijfsters te vervullen werd expliciet in verband gebracht met een internationale traditie van vrouwelijke auteurs.

De aanmoedigende rol van beide vrouwentijdschriften ten opzichte van schrijvende vrouwen mag in het licht van de door Streng beschreven discussie over het vrou-

welijk schrijverschap in de algemeen-culturele tijdschriften overigens opmerkelijk heten. In de periode 1815-1840 signaleert Streng een toenemend verzet tegen schrijvende vrouwen: recensenten van bladen als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Recensent ook der Recensenten* lieten zich overwegend in negatieve zin uit over schrijvende vrouwen (Streng 1997, 5-38). Uit bovengenoemde bladen spreekt echter grotendeels een andere teneur: binnenlandse schrijfsters werden juist aangemoedigd kopij aan te leveren.

Vrouwentijdschriften in de periode 1840-1870

Na *Penélopé* en *Euphrosyne* nam het aantal Nederlandse vrouwentijdschriften snel toe: in het decennium 1840-1850 werden er negen nieuwe vrouwentijdschriften opgericht, terwijl het totaalaanbod twaalf bedroeg. Tot 1870 verschenen er in totaal drieëndertig vrouwentijdschriften.[18] Ook de diversiteit in het aanbod werd groter. Een substantieel deel was gericht op mode en handwerken, maar er waren ook bladen die veel aandacht aan literatuur besteedden of zelfs exclusief aan de literatuur waren gewijd (Jensen 1999: 14-16). Over het algemeen functioneerden deze, meestal door mannen geredigeerde bladen, niet zoals *Penélopé* als een platform voor jonge Nederlandse schrijfsters: ze werden hoofdzakelijk gevuld door mannelijke auteurs. Eén tijdschrift verdient in dit verband toch speciale vermelding, omdat het relatief veel aandacht aan met name buitenlandse schrijfsters besteedde en juist op dit punt een emancipatorisch geluid liet horen: het *Dames-weekblad* (1856-1857). De redacteur, de letterkundige C.E. van der Bilt la Motte (1829-1868), nam in het openingsnummer een verslag over de rechtspositie van vrouwen in Engeland op. Daarbij werd uitvoerig ingegaan op de schrijfster Caroline Norton (1808-1877), die ‘haar heerlijk talent’ had gebruikt ‘om eene van haren echtgenoot onafhankelijke positie te verkrijgen’. Norton, die van de pen leefde, trachtte jarenlang tevergeefs van haar echtgenoot te scheiden en uitte kritiek op het feit dat de vrouw in Engeland haar echtgenoot ‘als in eigendom toebehooren, waarover hij naar willekeur kon beschikken’ (7 juli 1856, 6-7).

Ook besteedde het *Dames-weekblad* met regelmaat aandacht aan beroemde schrijfsters uit het verleden in de rubriek ‘Dag-herinneringen’. Opvallend genoeg werden de gebruikelijke voorbehouden tegen geleerde vrouwen stelselmatig achterwege gelaten, bijvoorbeeld in de bijdragen over de zeventiende-eeuwse schrijfsters Madame Dacier, Anna Maria van Schurman en Margaretha van Godewijck. Soms werd zelfs expliciet gefulmineerd tegen bepaalde vooroordelen: ‘Mevrouw Dacier bezat vele kundigheden, maar was tevens hoogst achtingswaardig als vrouw en bezat niets van die “savanterie” welke door haren landgenoot Molière in zijn “Femmes savantes” met zooveel vernuft belagchelijk is gemaakt’ (18 aug. 1856, 56). Aan eigentijdse schrijfsters werd ook enige aandacht besteed. Van der Bilt la Motte (‘Sylvius’) schreef een uitvoerig artikel over ‘Vier oorspronkelijke romancières’, te

weten Elise van Calcar (1822-1904), Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886), Henriëtte Maria Langelaan (1821-1908) en Betsy Hasebroek (1811-1887) (2 febr. 1857, 244-248; 9 febr. 1857, 252-256). Verder werd door een zekere 'Tantum' het talent van de jeugdige dichteres Estella Hertzveld (1837-1881) gehuldigd, omdat zij in een jaarboekje voor rederijkers een 'krachtig', 'gespierd' en 'sterk gekleurd' dichtstuk had gepubliceerd (12 jan. 1857, 218-219).

Maar zoals gezegd, het *Dames-weekblad* functioneerde niet als een tijdschrift door vrouwen. De genoemde voorbeelden van beroemde schrijfsters hadden niet als effect dat het tijdschrift werd gevuld met bijdragen van eigentijdse vrouwelijke auteurs, al moet gezegd worden dat er wel enkele bijdragen van vrouwen geplaatst werden, namelijk van Johanna Sara Mackenstein-Koning (1809-1867) en de onder voornaam of pseudoniem schrijvende 'Henriette F.', 'Louise' en 'Mina'.

Elise van Calcar probeerde wel een literair tijdschrift voor en door vrouwen op te richten. Al in 1853 maakte zij haar plannen bekend bij de Haarlemse uitgever A.C. Kruseman. Deze zag er echter geen heil in, want een 'letteroogst' die alleen uit vrouwen bestond lokte hem net zomin als een tijdschrift dat geheel door dominees of advocaten was volgeschreven.[19] Enige jaren later, in 1857, probeerde Van Calcar het opnieuw, maar ze schrapte enkele voorwaarden. Om te beginnen zou ze ook mannelijke medewerkers aantrekken. Bovendien zou ze niet uitsluitend voor vrouwen schrijven, al liet ze dat aspect liever onbeslist. Het sprak volgens haar namelijk vanzelf dat 'eene vrouw in de eerste plaats voor hare zusters arbeidt'.[20] Verschillende auteurs verklaarden zich bereid om mee te werken, onder wie de schrijfsters Bosboom-Toussaint, Betsy Hasebroek en Langelaan en de redacteur van het *Dames-weekblad,* Van der Bilt la Motte.[21] Het wekt geen verbazing dat Van Calcar laatstgenoemde om zijn medewerking vroeg, gezien zijn hierboven genoemde bijdrage over contemporaine Nederlandse schrijfsters in het *Dames-weekblad*, waarin Van Calcar uitvoerige aandacht kreeg. Het uiteindelijke tijdschrift van Van Calcar werd echter geen succes: al na drie afleveringen werd de uitgave van *Tijd en toekomst, in het licht van geloof en hoop* (1858) gestaakt wegens gebrek aan belangstelling.

In 1862 kwam er wel een tijdschrift van de grond, dat voor vrouwen bestemd was en door vrouwen geredigeerd werd: *Gracieuse. Tijdschrift voor jonge dames* (1862-1864). Qua opzet leek het veel op *Penélopé*: het was verdeeld in een deel lectuur en een deel handwerken. De redactie bestond uit mevr. Van Asperen van der Velde-van Heel (voor het letterkundige gedeelte) en de gezusters Weeveringh (voor het handwerkgedeelte).[22] Anders dan *Penélopé* zocht de redactie expliciet aansluiting bij internationale modebladen: er werd veel aandacht aan de Franse mode besteed en na 1864 werd het na een samenvoeging met het tijdschrift *Aglaja* zelfs uitsluitend een modetijdschrift. Vanaf dat moment verscheen het onder de titel *De Gracieuse. Geïllustreerde Aglaja* (1864-1936) als een Nederlandse editie van het Duitse modetijdschrift *Der Bazar* (1855-1936).

De wijze waarop de lezeressen in *Gracieuse* werden aangesproken was ook anders dan in *Penélopé*: zij werden aangesproken als (passieve) consumenten in plaats van

potentiële medewerksters / schrijfsters van het blad. In de rubriek ‘nieuwe boeken’ konden zij lezen welke lectuur geschikt werd geacht voor consumptie en welke niet. Typerend voor deze rubriek was de terugkerende klacht over het gebrek aan oorspronkelijke Nederlandse literatuur en dientengevolge de relatief grote aandacht voor buitenlandse auteurs, in het bijzonder vrouwelijke auteurs. Hun werken werden wisselend beoordeeld, maar de algemene tendens was conform de door mannen geredigeerde bladen van dat moment: behoudend.[23] De opkomende Engelse ‘sensation novel’, met als representante Mary Elizabeth Braddon (1835-1915), moest het vooral ontgelden. Zij bedreef een ‘onvrouwelijk genre’, waarin ‘overdrijving, ongerijmdheid, monstruositeiten, maar al te duidelijk de zucht verraden om “sensatie” te maken’ (juli 1863, 175). De voorkeur ging daarentegen uit naar ‘lieve gemoedelijke schrijfsters’ zoals de Duitse Ottilie Wildermuth (1817-1877) en de Zweedse Marie Sophie Schwartz (1819-1894), wier werken thema's uit het dagelijkse gezinsleven behandelden en een Biedermeiersfeer ademden (dec.1863; jan.1864).

Internationale aansluiting vanaf 1870

Het internationale schrijfstersnetwerk met een vooruitstrevend karakter werd pas echt nieuw leven ingeblazen toen hier te lande een emancipatorische vrouwenpers van de grond kwam. Op initiatief van de schrijfster Betsy Perk (1833-1906) verschenen kort na elkaar twee tijdschriften die geheel gewijd waren aan ‘de vrouwenkwestie’: *Ons Streven* (1870-1878) en *Onze Roeping* (1870-1873). Vanwege onenigheden met de uitgever trad Perk al na het proefnummer af als hoofdredactrice van het eerstgenoemde tijdschrift, waarna zij het concurrerende *Onze Roeping* oprichtte. Agatha (pseudoniem van Reynoudina de Goeje, 1833-1893) nam intussen de leiding op zich van *Ons Streven*. Zoals te verwachten stuitte het journalistieke optreden van Perk en Agatha op weerstand. Zo werd in het *Rederijkers Weekblad* over hun functie als ‘redactrice’ spottend opgemerkt: ‘*redactrices*, 't klinkt ook al zoo mal!’ (21 april 1870). Anderen plaatsten vraagtekens bij het fenomeen ‘vrouwentijdschriften’ überhaupt, zoals bijvoorbeeld deze recensent (‘P.d.F.’) van het *Leeskabinet*: ‘Maar waarvoor heeft zij [de vrouw] dan hare afzonderlijke weekbladen noodig? Dat is immers in lijnregten strijd met hetgeen men wil en bedoelt en beweert. Daarin ligt de erkentenis opgesloten, dat zij andere intellectuele behoeften heeft, dat mannenkost voor haar ongenietbaar en onverteerbaar is’ (1871, dl.1, 65).

Dergelijke reacties werden in de hand gewerkt door het feit dat Perk en Agatha in Nederland een pioniersfunctie vervulden en een geïsoleerde positie innamen. In de internationale context lag dat echter anders: de omringende Europese landen kenden tal van redactrices van vooruitstrevende vrouwentijdschriften. Perk en Agatha zochten dan ook expliciet aansluiting bij deze vrouwen om hun eigen posi-

tie te versterken. Hun activiteiten passen daarmee uitstekend in het door McFadden zo fascinerend beschreven internationale, deels reële, deels virtuele vrouwennetwerk, dat de voedingsbodem vormde voor de officiële vrouwenorganisaties aan het eind van de negentiende eeuw. Perk en De Goeje maakten beiden deel uit van dit 'network of international experiences and relationships, which then served as the basis upon which an autonomous movement and explicit feminist consciousness could later develop in the Atlantic community' (McFadden 1999: 3).

De internationale connecties manifesteerden zich op drie manieren in *Ons Streven* en *Onze Roeping*. Ten eerste kwamen deze tot uitdrukking in de aandacht voor buitenlandse tijdschriften en redactrices. De Goeje en Perk namen veel nieuwsberichten over uit emancipatorische Engelse, Franse en Duitse vrouwentijdschriften en ze plaatsten uitvoerige artikelen over de aldaar werkzame journalistes. Ten tweede legden ze persoonlijke contacten met belangrijke vrouwen uit buitenlandse vrouwenbewegingen; enkele spilfiguren uit buitenlandse vrouwenbewegingen werden zelfs vaste medewerker van *Ons Streven* en *Onze Roeping*. Ten slotte besteedden Perk en de Goeje veel aandacht aan buitenlandse romanschrijfsters, van wie sommigen zich sterk hadden gemaakt voor de vrouwenemancipatie.

Agatha plaatste in *Ons Streven* een uitvoerig artikel over contemporaine Europese vrouwenbewegingen en hun periodieke organen, overigens van de hand van een zekere 'Augustina' (13 juli 1870, 114-115). Tal van namen van buitenlandse redactrices passeerden de revue; alle kopstukken van buitenlandse vrouwenbewegingen werden genoemd en van enige toelichting voorzien. Onder hen waren de Amerikaanse Elizabeth Cady Stanton en Susan B. Anthony (redactrices van *The Revolution*), de Duitse Louise Otto-Peters en Augusta Schmidt (redactrices van *Neue Bahnen*), de Italiaanse Gualberta-Adelaïde Beccari (redactrice van *La Donna*), de Portugese Fransisca d'Assisi Martinez Wood (redactrice van *A voz femina*) en de Zwitserse Marie Goegg (redactrice van *Journal des femmes*). In reactie op dit overzicht publiceerde W.N. du Rieu, secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, een artikel, waarin hij aan het geheel een historische dimensie gaf. Hij was het namelijk oneens met de bewering van Augustina dat Frankrijk pas vanaf 1869 haar eigen journalistes en 'dames-couranten' had. Om het tegendeel te bewijzen gaf hij een schets van de achttiende- en negentiende-eeuwse Franse vrouwenpers, die begon bij het *Journal des Dames* (1759-1778) en via de 'ultra-emancipeerende couranten' *L'Opinion des Femmes* (1849) en *Cours de droit social pour les femmes* (1849) ten slotte eindigde bij het dagblad *Les Parisiennes* (1865) (10 aug. 1870, 142). De banden met de Duitse vrouwenbeweging werden het sterkst aangehaald in *Ons Streven*. De Goeje onderhield goede contacten met de Duitse Lette-Verein te Berlijn (opgericht in 1866 en vernoemd naar de oprichter Wilhelm Adolf Lette). Deze vereniging zette zich in voor de bevordering van vrouwenarbeid. Jenny Hirsch, die secretaris van de Lette-Verein en redactrice van het verenigingsorgaan *Der Frauen-Anwalt* (1870-1882) was, trad zelfs toe als vaste medewerkster van *Ons Streven*. Hirsch stuurde in de jaren 1870-1871 geregeld brieven naar de redactie van *Ons*

Streven. Deze vertaalde haar teksten en plaatste ze onder de titel 'Duitsche brieven'.[24] Hirsch schreef over de ontwikkelingen binnen de Duitse vrouwenbeweging en de ernstige politieke situatie waarin haar land verkeerde. In 1870 was de Frans-Pruissische oorlog uitgebroken en ze spoorde de Nederlandse lezeressen aan om giften te sturen. Haar oproep vond gehoor en Hirsch kon tevreden zijn met haar Hollandse connecties: 'de betrekking, die door onze correspondentie tusschen de Holl. vrouwen en mij ontstaat, is mij bijzonder aangenaam' (7 dec. 1870, 244). De brievenreeks continueerde tot het einde van 1871. Daarna verscheen de naam van Hirsch ook nog geregeld in *Ons Streven*, maar dan als auteur van losse bijdragen. Ze publiceerde in 1873 een feuilleton over de ziekenverpleegster Marie Simon (16 april 1873, 61-62), die in een latere aflevering werd gekarakteriseerd als 'de Florence Nightingale van Duitschland' (28 april 1875, 70). Ook schreef Hirsch in 1874 een artikel over de Duitse schrijfster Fanny Lewald (1811-1889), waarin Hirsch haar lovend typeerde als 'een der eerste woordvoersters van de vrouwenkwestie' (4 maart 1874, 37).

Niet alleen Agatha maar ook Betsy Perk zocht aansluiting bij buitenlandse vooruitstrevende journalistes. Dat blijkt onder meer uit de woorden waarmee ze de oprichting van haar tijdschrift motiveerde: 'uit wat men "roeping" noemt, had ik me, even als zoovele andere dames in Frankrijk, Duitschland, Engeland en Italië, aan 't hoofd der onderneming geplaatst en het roer er van gegrepen' (Perk 1870: 28-29). Om de verwantschap met buitenlandse journalistes te benadrukken publiceerde Perk regelmatig teksten over en van hen in *Onze Roeping*. Zo beloofde ze met regelmaat het 'wetenswaardigste' uit het in 1872 opgerichte tijdschrift *Woman* over te nemen. De redactrice, Amalia Lewis, behandelde namelijk 'met vurigen ijver' allerlei maatschappelijke onderwerpen die ook de Nederlandse lezeressen aan zouden kunnen spreken, aldus luidde het commentaar van collega-schrijfster Jacobina-Berendina Zwaardemaker-Visscher (1835-1912) in *Onze Roeping* (20 juni 1872, 91-92). In een latere aflevering van *Onze Roeping* werd inderdaad een artikel uit *Woman* opgenomen, vertaald door Zwaardemaker-Visscher (1 aug. 1872, 122-123).

In *Onze Roeping* bleef het niet bij een vermelding van buitenlandse redactrices, er traden zelfs enkele buitenlandse medewerksters toe, namelijk de eerder genoemde Louise Otto-Peters (1819-1895) en Marie Goegg (1826-1899). Louise Otto-Peters, voorzitster van de Allgemeine Deutsche Frauenverein, werd gedurende de eerste jaargang vaste medewerkster van *Onze Roeping*. Haar naam werd in het colofon opgenomen. Van Otto-Peters werden diverse teksten in vertaling opgenomen. Vanaf de vierde jaargang prijkte zelfs een motto van haar op de voorpagina van *Onze Roeping*.[25] De onderlinge banden werden verder versterkt doordat Catharina F. van Rees (1831-1915), schrijfster en vaste medewerkster van *Onze Roeping*, haar medewerking verleende aan Peters' tijdschrift *Neue Bahnen*.[26]

Ook de Zwitserse vredesactiviste Marie Goegg werd door Perk verwelkomd als medewerkster van *Onze Roeping*. In de zesde aflevering van de eerste jaargang werd haar komst officieel aangekondigd:

> Het is mij aangenaam te mogen mededeelen dat Mevrouw Maria Goegg te Genève, Redactrice van Le Journal des Femmes, (zie vorig N^{o}) tot de medewerksters van 'Onze Roeping' is toegetreden (21 april 1870, 29).

Vanaf de zevende aflevering prijkte de naam van Goegg in het colofon. Perk refereerde kortweg aan haar als 'onze medewerkster' (28 april 1870, bijblad). Behalve redactrice van het *Journal des Femmes* was Goegg ook de oprichtster van een internationale vrouwenvereniging in Zwitserland. De toespraken die Goegg daar hield werden in vertaling afgedrukt in *Onze Roeping*, mede om de lezeressen aan te sporen om lid te worden van deze vereniging. De broer van Betsy Perk, de predikant Marie Adrien Perk (tevens vader van de bekende sonnettendichter Jacques Perk), was belast met de vertalingen en stelde zich ook beschikbaar om als tussenpersoon te fungeren: middels een briefje naar de redactie van *Onze Roeping* konden de lezeressen zich aanmelden bij de Zwitserse vredesbeweging.

Het is niet bekend wat de status van medewerkster precies inhield: waren Otto-Peters en Goegg door Perk uitgenodigd om bijdragen te leveren en hadden deze inderdaad hun vaste medewerking toegezegd? Evenmin is duidelijk hoe intensief het contact tussen Perk en de genoemde buitenlandse vrouwen precies was: was er ook sprake van persoonlijk contact? Was de connectie met Otto-Peters wellicht tot stand gekomen via Van Rees die op de moment in Duitsland woonde en die op haar beurt publiceerde in het tijdschrift van Otto-Peters? Het is in elk geval duidelijk dat Perk haar tijdschrift met deze klinkende namen een internationale allure beoogde te geven en dat zij aansluiting zocht bij buitenlandse vrouwenbewegingen.

Eerherstel voor buitenlandse schrijfsters

De internationale allure van *Onze Roeping* sprak ook uit de vele hommages aan buitenlandse romanschrijfsters. Aan Harriet Beecher Stowe (1811-1896) en Jane Marcet (1769-1858) werden bijvoorbeeld lange artikelen gewijd. De laatste had een opmerkelijk staat van dienst: zij was niet alleen kinderboekenschrijfster, maar stond ook bekend als de leermeesteres van de beroemde scheikundige Faraday, want haar politieke en scheikundige geschriften hadden een onuitwisbare indruk op hem gemaakt.[27] Soms waren de auteurs van deze hommages zelf schrijfster. Catharina van Rees bijvoorbeeld knoopte expliciet aan bij voorgangsters uit andere Europese landen, namelijk in haar vierdelige serie over 'De Duitsche vrouw in de geschiedenis' (jan.-april 1873). Alle bekende Duitse schrijfsters passeerden in haar eerbetoon de revue: Karoline Pichler, Amalia von Saksen (1794-1870), Ida von Hahn-Hahn (1805-1880), Johanna Kinkel (1810-1858), Bettina von Arnim (1785-1859), Luise Mühlbach (1814-1873), Fanny Lewald, Louise Otto-Peters etc. En passant werd ook nog George Sand in ere hersteld: volgens Van Rees had deze Française 'met ijver en onnavolgbaar talent de grove gebreken der Fransche maatschappij bestreden' (*Onze Roeping*, maart 1873, 130).

Een soortgelijk eerbetoon voor buitenlandse schrijfsters was ook te vinden in *Ons Streven*. Een aanzienlijk deel van de boekbesprekingen was gewijd aan romans van buitenlandse vrouwelijke auteurs en herhaaldelijk werd het feuilletongedeelte gevuld met levensschetsen van bekende vrouwelijke auteurs, zoals in de reeksen 'Fransche portretten' (1873) en 'Beroemde Vrouwen van onzen tijd' (1875). Wie de negen jaargangen van *Ons Streven* systematisch doorneemt, krijgt een goede indicatie van de populariteit van sommigen bij het Nederlandse publiek. Absolute topper was Eugenie Marlitt (1825-1887), als we afgaan op de frequentie waarmee haar werken worden besproken en op het commentaar van de recensenten. Zij was zonder twijfel 'de meest populaire van alle levende Duitsche auteurs' (21 april 1875, 65). Haar werken waren 'in bijna alle denkbare talen' vertaald en maakten 'een verbazenden opgang', ook bij de Nederlandse vrouwen (5 aug. 1874, 125). Ook de Amerikaanse schrijfster Fanny Fern (pseudoniem voor Sara Payson Willis Parton, 1811-1872) was populair bij het Nederlandse vrouwenpubliek. Daarvan getuigt de wijze waarop *Grepen uit het leven* (1870) werd geïntroduceerd: 'Fanny Fern is bij ons publiek reeds sinds lang zóó gunstig bekend, dat een nieuw werkje van hare hand ongetwijfeld door een ontelbaar aantal lezeressen met vreugde begroet is geworden' (25 mei 1870, 75). De mannelijke recensent (de veelschrijver D.F. van Heyst) stond overigens niet geheel kritiekloos tegenover Fern: hij vond haar uitspraken soms iets té vijandig ten aanzien van het mannelijk geslacht. Populair waren verder de al even vooruitstrevende Fanny Lewald en de Britse Dinah Mulock Craik (1826-1887), wier werken eveneens een emancipatorische strekking hadden.

Het doel van dit eerbetoon aan buitenlandse schrijfsters was tweeledig. Ten eerste werden Nederlandse vrouwen aangespoord om in de voetsporen van de genoemde schrijfsters te treden en op deze wijze bij te dragen aan het gezinsinkomen:

> In naburige landen ziet men vrouwen met de pen in de hand, nadat zij de naald hebben nedergelegd, en met dezen arbeid even vaardig, even vlijtig voortgaan. Waarom zou de vrouw in Nederland dit niet eveneens doen, en daardoor aan haar echtgenoot de hulpzame hand bieden? Te zeer heerscht het beginsel dat de man alleen de inkomsten moet bezorgen en de vrouw de uitgaven. (*Onze Roeping* 14 april 1870, 25)

Ten tweede werd eerherstel voor de buitenlandse schrijfsters beoogd. De medewerkers van *Ons Streven* en *Onze Roeping* gingen daarbij herhaaldelijk in tegen het gangbare oordeel in de door mannen gedomineerde literaire kritiek. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop de Duitse romanschrijfsters Eugenie Marlitt en Luise Mühlbach in *Onze Roeping* in bescherming werden genomen tegen de critici. Over Marlitt luidde het oordeel van een auteur als volgt: 'Als gij niet wist dat de auteur eene vrouw was, zoudt gij dan niet denken dat die krachtige, gespierde en tevens zoo hoogst dichterlijke stijl gevloeid was uit de pen van eenen Scott?' (15 aug. 1872, 131). Met andere woorden: als Marlitt geen vrouw was geweest, hadden de 'heren critici' waarschijnlijk anders geoordeeld en haar op dezelfde hoogte als

Engelse romanschrijver Walter Scott (1771-1832) geplaatst. Mühlbach werd nog feller in verdediging genomen. Ook Mühlbach werd met de 'grote' Scott vergeleken: 'Scott en Muhlbach! De bevoegde beoordeelaars grieselen als zij beide namen in eenen adem hooren noemen. Zij achten het beleedigend voor den eersten' (*Onze Roeping* 4 april 1872, 54). Het oordeel van de 'bevoegde beoordeelaars' stond echter haaks op dat van het grote publiek, zo voegde de recensent er aan toe. De massa dweepte met de geschriften van Mühlbach, maar had genoeg van die van Scott. Van de critici hoefde men zich volgens deze recensent dan ook niets aan te trekken:

> Neen, hoe de kritiek ook beuke op Muhlbach's geschriften, zij zullen verslonden blijven door het huidige geslacht en Muhlbach geliefd, al zegt de kritiek: onze kinderen zullen zulke boeken niet meer aanzien, maar onze kleinkinderen nog met bewondering staren op de meesterwerken van Scott. (*Onze Roeping* 4 april 1872, 55)

Conclusie

Vrouwentijdschriften lenen zich goed voor het opsporen van nationale en internationale literaire vrouwennetwerken, mits een duidelijk onderscheid wordt gehanteerd tussen 'reële' en 'virtuele' netwerken. Rondom *Penélopé* manifesteerde zich een deels reëel, deels virtueel netwerk van binnenlandse schrijfsters. Behalve uit de intekenlijst en de publicaties van jonge dichteressen in het tijdschrift kan dat ook worden opgemaakt uit de correspondentie gericht aan en afkomstig van Van Meerten-Schilperoort. De redactrice plaatste zichzelf bovendien in een internationaal virtueel netwerk van schrijvende vrouwen om zo haar positie als redactrice te rechtvaardigen. Ook in *Euphrosyne* was er, hoewel de redactie zich afzette tegen buitenlandse invloeden, aandacht voor een internationale vrouwelijke schrijftraditie. Nederlandse schrijfsters werden, onder verwijzing naar hun Franse collegaauteurs, aangespoord om kopij aan te leveren. De stimulerende houding van beide tijdschriften ten opzichte van schrijvende vrouwen mag opmerkelijk heten, omdat de algemeen-culturele tijdschriftpers van dat moment een overwegend negatieve tendens laat zien.

De vrouwentijdschriften uit de periode daarna functioneerden over het algemeen niet als een platform voor binnenlandse schrijfsters. Er werd wel veel aandacht besteed aan buitenlandse schrijfsters, maar de tendens was - met uitzondering van het *Dames-weekblad* - behoudend. Na 1870 wordt opnieuw een internationaal deels reëel, deels virtueel schrijfstersnetwerk zichtbaar in de vrouwenpers. Zowel Agatha als Betsy Perk zochten aansluiting bij vooruitstrevende journalistes uit het buitenland. Opnieuw is een verschil zichtbaar ten opzichte van de rest van de tijdschriftpers: in *Ons Streven* en *Onze Roeping* werd expliciet stelling genomen tegen de algemene literaire kritiek en er werd eerherstel gevraagd voor buitenlandse vrouwelijke auteurs.

Literatuur

Boeve, A., M. Jansen, J. Relleke en I. Roldaan, 'Bibliografie vrouwentijdschriften 1800-1920 in het bezit van UBA en IAV'. In: *De negentiende eeuw* 3 (1979) 3, 166-184.
Boven, Erica van, 'George Sand et l'image de la femme auteur aux Pays-Bas (1860-1876)'. In: *George Sand lue a l'etranger. Recherches nouvelles 3*. Actes du Colloque d'Amsterdam réunis par Suzan van Dijk. Amsterdam 1995, 129-140.
Buijnsters, P.J., *Wolff & Deken. Een biografie*. Leiden 1984.
Dictionnaire des journaux 1600-1789. Sous la direction de Jean Sgard. Paris 1991, 2 dln.
Dijk, Suzanna van, *Traces de femmes. Présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle*. Amsterdam / Maarssen 1988.
Dijk, Suzan van en Dini Helmers, 'Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende eeuw'. In: *Balans & perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De productie, distributie en consumptie van cultuur*. Onder redactie van: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt. Amsterdam 1991, 71-88.
Dijk, Suzan van, 'Vrouwen en hun Republiek der Letteren. Internationale contacten tussen schrijfsters vóór de feministische golven'. In: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 17 (1996), 235-253.
Essen, Mineke van, 'Anna Barbara van Meerten-Schilperoort: Feminist Pioneer?'. In: *Revue Belge de philologie et d'histoire* (1999), 383-401.
Gelderblom, Arie Jan, 'Schrijvende leidsvrouw en kindervriendin: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853)'. In: *Nederlandse Letterkunde* 2 (1997) 1, 29-44.
Hogeweg-de Haart, H.P., *Anna Barbara van Meerten-Schilperoort*. Amsterdam 1956.
Hogeweg-de Haart, H.P., *Catharina Felicia van Rees 1831-1915*. Amsterdam 1957.
Jansen, Lena, *Karoline Pichlers Schaffen und Weltanschauung im Rahmen ihrer Zeit*. Graz 1936.
Janssens-Knorsch, U., '"Virtuous hearts and critical minds". The progressive ideals of an eighteenth-century governess, Marie Le Prince de Beaumont (1711-1780)'. In: *De achttiende eeuw* 19 (1987) 1, 1-16.
Jensen, Lotte, '"Alleen tot nut en vermaak der Sexe ingerigt": een verkenning van *De Dames-post* (1785)'. In: *Ts. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* (1998) 3, 21-26.
Jensen, Lotte, 'Van *Dames-post* tot *Onze Roeping*. Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende en negentiende eeuw'. In: *Literatuur* 16 (1999) 1, 11-17.
Jeu, Annelies de, *'t Spoor der dichteressen. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*. Hilversum 2000.
Johannes, Gert-Jan, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*. Den Haag 1995.

Käthner, Martina en Elke Kleinau, 'Höhere Töchterschulen um 1800'. In: (Hg.) Elke Kleinau, Claudia Opitz, *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*. Band 1: *Vom Mittelalter bis zur Aufklärung*. Frankfurt / New York 1996, 393-408.
Keijsper, Chantal, 'Alle vakken, alle vormen, alle prijzen. Het fonds van de negentiende-eeuwse Amsterdamse uitgeverij de Gebr. Diederichs'. In: *De Boekenwereld* 14 (1997-1998), 54-68.
Keyser, Marja, 'De Nationale Klederdracht in 1831/1832'. In: *De negentiende eeuw* 3 (1979) 3, 157-165.
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, 'Bij Van Benthem geboekt. Een reconstructie van het Middelburgs koperspubliek in 1808'. In: *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Onder red. van W. van den Berg en J. Stouten. Groningen 1987, 142-165.

Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum 1997.
McFadden, Margaret H., *Golden Cables of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism*. Kentucky 1999.
Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850; van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Onder redactie van Riet Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), Karel Porteman, Lia van Gemert en Piet Couttenier. Amsterdam 1997.
Meulden, R. van der, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff*. Amsterdam 1891.
Perk, Betsy, *De rechtvaardiging van J. Odé (Firma: Van Dijk & Co)*. Toegelicht door Betsy Perk. Delft 1870.
Pouw, Anke, 'De "waare verlichting" van de vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-ca.l840'. In: *Comenius* 23 (1986), 292-317.
Showalter, Elaine, *A literature of their own. British women novelists from Brontë to Lessing*. New Jersey 1977.
Sikemeier, J.H., *Elise van Calcar-Schiotling: haar leven en omgeving; haar arbeid; haar geestesrichting*. Haarlem 1921.
Streng, Toos, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland 1815-1860*. Amsterdam 1997.
Vet, J.J.V.M. de, 'Echoes of the French press in Dutch periodicals in the age of the Ancien Régime'. In: *La diffusion et la lecture des journaux de langue française sous l''ancien régime*. Amsterdam / Maarssen 1988, 249-261.
Willems-Bierlaagh, Claar, *Nederlandse vrouwentijdschriften 1800-1945. Bibliografische lijst*. Amsterdam 1992.

Eindnoten:

1 Met dank aan Suzan van Dijk, Wim van den Berg en Petra Broomans voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Dit artikel is geschreven in het kader van het N.W.O. project 'Schrijfsters en hun publieken, 1700-1880', o.l.v. Suzan van Dijk.
2 'Inleiding'. In: *Met en zonder lauwerkrans*, 57. Geheel aan netwerken van schrijfsters in de zeventiende en achttiende eeuw gewijd is De Jeu 2000.
3 Bibliografische beschrijvingen van beide tijdschriften van de hand van Suzan van Dijk zijn te vinden in het *Dictionnaire des journaux 1600-1789*, dl.1, 120-122.
4 *Nederlandsche Letter-courant* (15 april 1759), 255; (15 juni 1759), 383; (5 juni 1761), 366; (8 febr. 1763), 86.
5 Deze klantenboeken zijn bestudeerd door J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (1987). Ik bedank Gerard Schulte Nordholt, die mij inzage heeft gegeven in de bestanden voor de periode 1807-1809 en 1847-1849.
6 Zie de bijbehorende catalogus *Lees-instelling van alle Hollandsche, Hoogduitsche, Fransche, Engelsche, Deensche en Italiaansche Tijdschriften. Opgerigt en in stand gehouden, sedert het jaar 1817, door de gebroeders Diederichs, Boekhandelaars op de Bloemmarkt, nr 228, te Amsterdam*. Bibl. van de Kon. Ver. Het is mij niet duidelijk op welk tijdschrift de laatste titel

duidt. Mogelijk wordt gedoeld op *The New British Ladies' Magazine* (1818-1819) of het meer toonaangevende *Lady's Monthly Museum* (1798-1832). Over de leesbibliotheek van de gebroeders Diederichs, zie Keijsper 1997-1998, 56.

7 Circulaire van F. Desterbecq gedateerd dec. 1854. Bibl. van de Kon. Ver. De genoemde titels komen ook alle voor in de Van Benthem bestanden uit de periode 1847-1849. Desterbecq was tevens de uitgever van het *Mode-journaal voor Dames* (1837-1884).

8 Brieven van de Gebroeders Belinfante aan D.J. Wiltervink (boekhandelaar te Deventer), okt. 1860 en okt. 1861; brief aan H. Suringar (boekhandelaar te Leeuwarden), okt. 1861. Haags Gemeentearchief bnr. 770, inv.nr. 64.

9 Brief van de Gebroeders Belinfante aan D.J. Wiltervink (boekhandelaar te Deventer), okt. 1860. Haags Gemeente-archief, bhnr. 770, inv.nr. 64.

10 Prospectus W.H. van Heijningen, 1848, 2. Bibl. van de Kon. Ver.

11 De eerste aflevering van *Euphrosyne* verscheen in januari 1832, de laatste in oktober van datzelfde jaar. Voor de onstaansgeschiedenis en de vermoedelijk fictieve redactie van *Euphrosyne*. Keyser 1979.

12 Vertalingen van *Leonore* (1804), *Agathokles* (1808) en *Frauenwürde* (1818). Als leidster van een literaire salon in Wenen had Pichler contacten met allerlei vooraanstaande figuren uit de literaire wereld, onder wie de schrijfsters Madame de Staël, Henriëtte Herz en Dorothea Schlegel. Over Pichlers leven en werken verscheen in 1936 een dissertatie: Jansen 1936.

13 Brief van Antoinette Kleyn-Ockerse aan Van Meerten-Schilperoort, 26 oktober 1822. KB Den Haag, 121 D5 20.

14 Brief van Francijntje de Boer aan Van Meerten-Schilperoort, 3 juni 1825. KB Den Haag, 121 D4 13.

15 Zie bijvoorbeeld 4 (1826), 'Lektuur', 55-56 (door 'onze jeugdige lezeresse G.B.B.'), 224 (door 'C. uit G.') en 305-308 (door 'C. uit G.').

16 Geldnood vormde de aanvankelijke reden dat Van Meerten-Schilperoort in 1811 begon met publiceren; door de opbrengsten van het schrijven en van de kostschool ging het haar in de jaren twintig en dertig financieel voor de wind. Over haar financiële positie: Hogeweg-de Haart 1956, 6-7; Gelderblom 1997, 32-33; Van Essen 1999, 392.

17 Beide vrouwen werden vaker paarsgewijs opgevoerd hetzij als afschrikwekkende hetzij als inspirerende voorbeelden. Zie Van Dijk 1996, 238.

18 Er bestaan twee bibliografieën van Nederlandse vrouwentijdschriften, namelijk die van A. Boeve e.a. 1979 en die van Willems-Bierlaagh 1992. Beide lijsten, die ook een gedeelte van de periode na 1870 bestrijken, zijn echter incompleet omdat alleen Amsterdamse collecties in het onderzoek werden betrokken. In mijn proefschrift zal ik een nieuwe bibliografie vrouwentijdschriften publiceren, die de periode tot en met 1870 bestrijkt.

19 Brief van Kruseman aan Van Calcar, 6 okt. 1853. Geciteerd in Sikemeier 1921, 275.

20 Brief van Van Calcar aan Kruseman, 10 maart 1857. Geciteerd in Sikemeier 1921, 276.

21 Medewerking werd verder toegezegd door de heren J.J. van Oosterzee, J.J.L. ten Kate, O.G. Heldring, J.H. Gunning C. Vosmaer, M. Leopold.

22 Zie Van der Meulen 1891, 61, 67. Over mevr. Van Asperen van der Velde-van Heel heb ik nog geen nadere gegevens gevonden. Over de gezusters Weeveringh is meer bekend. Beide zusters hadden ook zitting in de redactie van het handwerktijdschrift *Aglaja* (1848-1864), dat werd uitgegeven door A.C. Kruseman te Haarlem. Ze waren zusters van de heer J.J. Weeveringh, de boekhouder van Kruseman.

23 Voor de houding de algemene pers over vrouwelijke auteurs in deze periode, zie Van Boven 1995.

24 Zie *Ons Streven* (16 aug. 1870), 146; (24 aug. 1870), 152-153; (7 sept. 1870), 164-165; (14 sept. 1870), 170-171; (21 sept. 1870), 178; (5 okt. 1870), 188-189; (19 okt. 1870), 200-201; (26 okt. 1870), 206; (9 nov. 1870), 219; (7 dec. 1870), 244; (21 dec. 1870), 256; (4 jan. 1871), 2-3; (1 febr. 1871), 17; (8 febr. 1871), 22; (1 maart 1871), 34-35; (15 maart 1871), 42; (3 mei 1871), 70; (16 mei 1871), 78; (20 sept. 1871), 150; (11 okt. 1871), 161-162; (1 nov. 1871), 174. Enkele brieven zijn ondertekend door 'A.G.' en 'Th.N.' (de vertalers van de brieven?). Het is mij niet bekend wie zich achter deze initialen verschuilen.

25 Dit motto luidde: 'Die erste ist es aller Lebenspflichten, Der Menschheit in den Menschen treu zu dienen'. Er verscheen een biografische schets van Otto-Peters in *Onze Roeping* (29 sept. 1870), 95-96. Dit is het tweede gedeelte van de levensbeschrijving; het eerste gedeelte moet hebben gestaan in de aflevering van (22 sept. 1870), maar deze is niet overgeleverd

26 Namelijk met een artikel getiteld ‘Aus Holland’. Zie *Onze Roeping* (5 jan. 1871), p.4. Zie ook *Onze Roeping* (jan. 1873, 5), waarin wordt medegedeeld dat de naam van Catharina van Rees in het nieuwste nummer van *Neue Bahnen* vermeld wordt. Over Van Rees: Sikemeier 1921, 604 en Hogeweg-de Haart 1957.

27 ‘Hoe “Mevr. Beecher Stowe” over de vrouwenbeweging onzes tijd dacht’. In: *Onze Roeping* (29 aug. 1872), 137-138 en (12 sept. 1872), 147-149; Mr. 's Gravesande Guicherit, ‘Mevrouw Marcet’. In: *Onze Roeping* (26 mei 1870), 46-47 en (9 juni 1870), 52-53.